

**Поглед назад, в настоящето и в бъдещето –
читалищното дело в България**

Проф. д-р Венцислав Велев
Публична академична лекция
УниБИТ, 06.06.2023 г., зала „Тържествена“

*Тъй като миналото не може да бъде променено, но ние притежаваме бъдещето си, то е
необходимо опрени на миналото да вземаме правилните решения в настоящето.*

В представите на българския народ народното читалище е една от най-знаковите институции, създадени преди години, продължаващи да присъстват и да се развиват и днес. Общественото мнение го възприема като място със своя специфична мисия. Тук се получават знания, но се и съхраняват, опознават и препредават голяма част от традиционните ценности на нацията. Неговите корени се откриват в миналото. Те са преплетени с формирането на стремеж за независимост, модерно образование, форми на благотворителността, наченки на гражданско осъзнаване и начало. Всичко това завоюва за българското читалище безспорната позиция на организация създадена от и за хората, спечелила тяхното доверие и признателност. В публичното пространство, когато се говори за читалища се акцентира върху това, че става въпрос за институция, която е не само свързана с миналото ни, но и такава, която следва да се отнесе в настоящето и с не по-малка значимост и към бъдещето. Често се използва и следното определение: „културна институция за разпространяване на знания и култура, особено активна през Възраждането, доразвила се през годините“. На следващо място - „сграда, често издигната в централната част на населеното място, в която се помещава културна институция, имаща библиотека, театрален салон, зала за репетиции“. За чужденците „читалище“ е не само трудно за произнасяне понятие, но съдържа в себе си и доста енигматичност. В повечето случаи те го свързват с организация, която работи не само за подпомагане на културното развитие, но и такава съсредоточила усилията си в сферата на доброволчеството и благотворителността. Също така за запазване на традицията и националната културна същност. Приемат, че тя е важна за българския народ и е изпълнена с елементи на народопсихология, което я прави специфична и характерна.

Различните етапи на развитие, през които преминават читалищата, превръщането им в мрежа от важни за обществото културни институти е неотменна част от историята на българския народ. Запазването на паметта на нацията е взаимосвързано и често обусловено именно от мястото и присъствието на читалищата. Не един път те са спомогнали не само за неговото духовно, но и за физическото му оцеляване. В съвремението ни е нужно да се обърнем именно към тези корени, за да можем да се изправим и пред трудностите. Събитията, свързани с издигане на духовността като основен приоритет, показват, че читалищата не са отживелица и не са останали в миналото, както някои ги определят, а са част от съвременността ни и е нужно темата за тях да бъде поставена отново на дневен ред.

Ето защо, настоящата лекция не само ще проследи историята на създаване, изграждане и развитие на читалищното дело, но ще бъде построена в неговия синкретизъм представен през призмата на миналото, настоящето и бъдещето.

Акцент е поставен основно върху миналото, защото именно почерпили опита от него, в най-пълна степен можем да проверим правилността на действията ни в настоящето и да отправим поглед напред към бъдещето.

* * *

Читалищната идея се заражда в сложната обстановка обхващаща Европа и Балканите през средата на XIX в. Показателни са думите на някои от съвременниците на първите читалища:

Любен Каравелов отбелязва: „... *Ние, българите, трябва да захванем от началото, защото още нямаме почти нищо, и да изградиме тая къща, която се нарича отечество; а за да я изградиме, нам трябва барут и книги, пушки и читалища, ножове и училища, попове и „книжовни дружества...“* (Каравелов, Л. Събрани съчинения. т.7 – Публицистика. С., 1967, стр. 119–120)

Захарий Стоянов, който активно подпомага развитието на русенското читалище „Зора“, основано през 1866 г., казва: „*Редовен посетител на русчушкото читалище „Зора, гдето ден не минаваше без да отида... Това читалище е алманах, това читалище е университет, това читалище е училище, това читалище е средище за култивиране на любов към отечеството и за подготовка на саможертва в името на отечеството“*. (Стоянов, З. Записки по българските въстания. Т. 1, С., 1977, с.134 и сл.)

В каква обстановка се появяват читалищата.

При възникването на читалищата по българските земи самостоятелната държавност не съществува, няма условия за политическо развитие и самоопределение. Над Балканите доминира Османската империя. От първите десетилетия на века борбите за национално освобождение на съседните народи почват да дават своите позитивни за тях резултати. Настъпват важни за тях промени, които слагат отпечатък и върху българите. Темата за т.нар. „Източен въпрос“ навлиза в нова фаза на своето развитие и става водеща. А това предопределя и развитието на събитията занапред. Оформилата се политическа ситуация не само на Балканите, но и в Европа е само един от тласъците, който кара Османската империя да предприеме стъпки, целящи въвеждане на нов тип политика за управление. Влияние оказва навлизането на новите икономически отношения. Те се явяват и като продължение на настъпилите междуременно обществени и социални промени най-вече сред християнските народи живеещи в обширната империя. Настъпилите промени оказват съществен стимул и спомагат за напредъка и реализиране идеите на оформилото се вече движение за българска национална независимост. Българските дейци приемат борбата за културно и просветно самоопределение за важна крачка към крайната цел – самостоятелна българска държава.

В тази ситуация идеята за възникване на читалищата е изключително важна. Важна е, най-вече защото тя не само се реализира, но и се развива във възходяща посока. Самата институция следва и почини предприети в останалите балкански народи – черпи се опита от гръцките „силагоси“ или сръбските „читаоници“. Черпи се опит и от румънците, още повече, че именно в Румъния основно е съсредоточен цвѐта на българската емиграция. Но българите придават ново звучене и същност на своята институция, което съществено я отличава от посочените. Още при първите стъпки на нейното изграждане те залагат в нея, че това е ще бъде първата по рода си организация на българите, която има за цел да ги сближава на основата на взаимния интерес, цели и мисли. Няма да се прави разлика на произход, социална принадлежност или нещо друго. Нещо повече – дори в нея могат да се привлекат и представители на други етноси и вероизповедания. Но такива, които подкрепят българската общност. Ето как насочено към запазване на националната идентичност, към развитие и просперитет българското читалище става основополагащо за по-нататъшно изграждане и на други сродни организации. Времето показва, че тази идея е с невероятно визионерски характер. В годините на своето развитие читалищата се доказват не само като изключително устойчиви, но и като такива с възможности за адаптиране към новите условия на развитие.

Доказателство за тези идейни основи намираме и в думите изказани от двама видни български възрожденци, активни участници в борбите за национално просвещение, култура и национално самоопределение – екзарх Йосиф I и Марин Дринов.

Екзарх Йосиф I казва: „... *Читалищата... тук е оная нравствена сила за един народ, от която се боят и най-силните неприятели, шарлатани и недоброжелатели на народа... В развитието на умствения и гражданския живот чрез съдействието на Читалищата ще се издигне и в Българския народ такава върховно съдилище, спасителен осветител на общото дело...*“ (част от словото на Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I), изречено по повод годишния празник на Цариградското българско читалище. – В: 150 години народно читалищно дело – сборник. С., 2007, с. 253)

Марин Дринов пише в свое обръщение: „... *Читалищата са съсредоточия на най-просветените и най-деятелни за напредъкът на народността ни български сили...*“ (Из обръщение на Марин Дринов „Писмо до българските читалища“. – Дринов, М. Съчинения. Т. II. С., 1971, с. 259)

Настъпилите през първата половина на XIX в. промени в Османската империя се отразяват съществено върху живота на българите. Забелязва се активно участие на българите в обществения живот не само на отделните населени места, но и на империята като цяло. Макар и епизодично, присъствието им на редица високи постове се явява катализатор на започналите процеси за узаконяване на открито заявените искания за самостоятелен просветен и културен живот, който до този момент е доминиран от гръцкото влияние. Тук е нужно да се отбележи, че от началото на XIX в. Цариград (Истанбул) се очертава като един от най-важните притегателни центрове за мнозина българи. Резултат от това е и оформянето на значима по своята численост българска колония. В столицата на империята българите са известни като добри търговци, терзии, абаджии, хлебари, готвачи по хановете, градинари и ратаи по чифлиците. Очертават се и многочислени занаятчийски гилдии, които придобиват и свое влияние. Наличните данни показват, че през първата половина на XIX в. броят на българите, установили се да живеят в Цариград, достига до 80 000 души. Сред тях изпъкват княз Стефан Богориди, Гаврил Кръстевич, Драган Цанков, д-р Иван Богоров, братя Тъпчилещови, Георги С. Раковски, Петко Р. Славейков и др. Те основават Българска цариградска общност. Много са и духовниците, сред които могат да се посочат: Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Лазар Йовчев (екзарх Йосиф I) и др. Освен непосредствената си дейност, всички те се очертават като активни радетели на започналите движения за новобългарска просвета и култура, както и за църковна независимост.

От началото на 30-те години на XIX в. води началото си един много важен и изявен процес. Той е свързан с изграждането в почти всички български градове и повечето села, както и в отделните общности на емиграцията на местно самоуправление – общини. Формират се големи градски центрове. Силен разцвет се забелязва при занаятчийството. С бързи темпове се развива и търговията. Разширяват се възможностите както в самата империя, така и за обмен на стоки извън нея – с други държави. Българските търговци активно присъстват на утвърдените пазарни тържища, като постепенно разширяват ареала си на пътуване. Все по-често те се появяват в европейските столици. Забелязва се подчертан интерес към Виена, като някои достигат и до Париж. Това спомага и за насърчаване на образованието, като членове на по-богатите български фамилии започват да учат в редица западни градове, след което пренасят наученото в родните си места. По този начин се оформя и зараждащата се българска интелигенция.

През първата половина на XIX в. по подобие и на останалите балкански народи започва активен период в развитието на образователното дело сред българите. Желанието за ограмотяване на български език и в български училища е продиктувано не само от нуждата от противопоставяне на засилващото се гръцко, сръбско или румънско влияние, но и като естествена необходимост, появила се в резултат на новите обществено-икономически промени. Процесите водят своето начало от 1835 г., когато в Габрово е основано първото светско българско училище. Постепенно броят на такива училища расте, като те бързо покриват ареала на българската езикова и народностна общност. В резултат на натрупаните познания постепенно се очертава необходимостта от културно себеизразяване на българската общност. Учителското съсловие се превръща във важен образователен и интелектуален център. Организиран се сбирки, по време на които се дискутират не само теми, свързани с образованието, но и такива съдържащи политически и други въпроси, които все повече интересуват хората. Създава се и възможност за доставяне на чужди книги, както и на периодични издания. Между тях не малко вече са такива, издавани на български език. Това провокира появата на първите места за обществено четене – читални. Пренася се европейския маниер, който е много популярен през тези години. Провеждат се както публични четения, така и организиране на все по-привличащите интерес сказки. През 1847 г. в Трявна е открита първата такава читалня, наименувана „Обществена стая“. Следват я откритата година по-късно подобна читалня в Лом. И двете се явяват като продължение на дейностите развивани в тревненското и ломското българско училище и съдействат основно за предоставяне на информация относно образователния процес в тях.

Първите читалища

Нуждата от „духовно просветление“ кара българските дейци от средата на XIX в. да достигнат до идеята за сформирването на специфична културна организация. Съществуват известни податки, които приписват част от тези виждания на Георги С. Раковски, който активно работел в посока повдигане на българския дух и засилване стремежа към национално осъзнаване и борба за независима българска държава. Реализация на тези си разбирания той прави през 1855 г., когато инициира изграждане на културно-просветни дружества на българите живеещи в румънските градове. Идеите му срещат много съмишленици в лицето на българската емиграция, както и сред българите в по-големите български градове. На юг от Дунава, видими проявления се забелязват в началото на 1856 г., когато свищовските учители Емануил Васкидович, Георги Владикин, Христати Филчов и Александър Шишманов изразяват желание за сформирването на нов тип организация, която да обединява предимно представители на учителското съсловие, интересувани се от миналото на Свищов и българския народ като цяло. На 30 януари 1856 г. в къщата на Димитър Начович се свиква събрание, на което присъстват 45 души. Единодушно се решава, че ще се учреди сдружение, което наричат „Читалище с музеум“, или накратко „Читалище“. Всички са обединени от общата идея за културно просветителство, получаване на нови знания и намиране на пътищата за постигане на тази цел. Разискванията и направените предложения на това първо събиране са поставени в основата на текстовете на изготвения от Д. Начович учредителен устав, съпроводен и от учредителен протокол, воден по време на събранието. В него е отбелязано, че събралите се дейци приемат и първото направено в полза на новото сдружение дарение, което се изразява в предоставяне за обществено ползване на книги, част от личната библиотека на самия Начович. Така се формира и първата обществена библиотека, в която първоначално влизат около 800 книги, различни печатни издания, като вестници, брошури и др. Този акт поставя началото на традиция, изразяваща се във възприемане за подражание на принципа за активно спомоществователство от страна на всеки един българин, който се стреми към създаване на възможности за реализиране на обединяващите нацията идеи. Поставяйки основите на тази нова организация, учредителите ѝ записват в приетия устав, че тяхното читалище се създава в името на „доброто на Отечеството и за народното развитие в образоваността“. В последвалите го допълнителни документи тази идея се доразвива и като важен принцип се посочва още, че активно ще се работи в името на народното благо. Основните задачи на читалището се свеждат до това то „да доставя на читалищната публика средства за

прочитане; да подпомага българската книжнина; да улеснява сиромашките ученици и въобще да разпространява образованието измежду народа в областта“.

По същото време активна дейност се забелязва и сред будните българи в Лом. В този град, разположен на р. Дунав, подчертано се наблюдава тенденцията за пренос на западна култура, който се осъществявал от местните български младежи, получаващи образование основно във Виена, както и от търговци, извършващи обмяна на стоки с градовете на север по поречието на реката. Всичко това спомага за формирането на зараждащата се местна интелигенция. Повечето учители и техните ученици от горните класове възприемат виждането, че е необходимо да се работи за благо на народа, както и за повишаване на неговите познания и възпитаване в дух на патриотизъм. Запознаването с културни образци на европейските държави и най-вече на тези от Дунавския регион също се приемат за активна дейност с народополезна ориентация. Родом от Враца, но установил се за постоянно в Лом, учителят Кръстю Стоянов Пишурка е един от радетелите за въвеждане на новата система на образование и култура. Тази си дейност той осъществява още от 30-те години на XIX в. През 1847 г. излиза с предложение пред местните учители, в което ги призовава да съдействат и в рамките на самото училище да се обособи специално място, в което да се провеждат различни литературни четения. Освен това там следвало да се даде достъп и на всеки грамотен българин, който да може да прочете различни вестници, списания и книги, осигурени от страна на училището. Този първообраз на читалище всъщност представлява формирането на своеобразна читалня в рамките на училището. Самото читалище, което те основават, било призвано да извършва дейности, свързани с предоставянето на нови познания. Постепенно обхватът се разширява и то се насочва към подпомагане развитието на българското книгоиздаване. Приемат се решения насочени към отпечатване на книги със стихове и други текстове, както и на вестници. Лично Пишурка пренася в определената за читалище сграда дарените за училището негови книги, част от личната му библиотека. Същите са на български, френски, немски, руски и гръцки език. Между тях имало и голямо количество вестници. В документа, с който ги предоставя е записано, че всичките ще бъдат за обществено ползване. Заедно с това поставя като задача и издаването на нови печатни книги на български език.

Учредяването на Ломското читалище се случва в къща предоставена от местния чорбаджи Цеко. Той я отделя специално за новата организация. Всъщност това е и първият случай, в който отделна сграда започва специално да се използва за читалищна. В нея са обособени помещения за читалня и заседателна зала, както и кафене към нея. Бързо нарастват и членовете на читалището, като между тях се откроявали и живеещи в Лом сърби

и гърци. Присърце читалищната идея приемат и българи от съседни селища, които започват да посещават града специално, за да могат да ползват библиотеката и читалнята към нея. Още от първите месеци се очертава желанието да се организира и проведе първото по българските земи театрално представление (театро). За целта бива избрана пиесата „Многострадална Геновева“, която Пишурка специално превежда от френски език. Подготовката се приема с ентузиазъм от всички читалищни членове. Така се стига до датата 17 декември 1856 г., когато се случва и първото театро по българските земи, организирано и проведено от българи. След неговия успех ломските читалищни дейци подготвят и второ такава, което се случва месец по-късно и на него е представена нова пиеса – „Белизарий“. Успехът бил неимоверно голям, а получените приходи влизат в оформилата се читалищна каса и се използват за разширяване на дейността.

Почти успоредно с читалищните проявления в Свищов и Лом, в Шумен също започва активна дейност, за сформирание на българско читалище. Ситуацията обаче е малко по-различна. За разлика от двата крайдунавски града, тук се наблюдава силно присъствие на османската власт. В града е разположен и голям турски гарнизон. Наличието на редовна турска армия и нуждата от нейното издържане спомогнали за насърчаване на местното занаятчийство, производство на различни земеделски продукти, както и на търговията. В резултат на това в града имало значителен брой и заможни български семейства. Шуменци отдават голямо значение за развитието на училищното дело. Канят се учители, от които се иска да въведат съвременните към момента методи на обучение. Сред първите такива, които пристигат в града се откроява Сава х. Илиев Доброплодни. Той става инициатор за събиране на различна литература, както и насърчаване на младите шуменци да четат и се образоват. Започва пренос на западното културно влияние. Повдига се въпроса за въвеждане на нови форми на развлечение, типични за западните градове. Особена почит и все по-голяма популярност придобиват театралните вечеринки. Самият С. Доброплодни започва да пише и пиеса, която да се представи пред местните хора. Същата е озаглавена „Михаил“. В допълнение С. Доброплодни изтъква и нуждата от патриотично възпитание. Той и местните учители често посочвали примери на своите ученици, с които им показвали, че тук са били центровете на българската държава. Близостта и споменът за българските столици Плиска и Преслав все още бил буден. В средата на 1856 г. шуменци пристъпват към създаване на свое читалище. В учредителния протокол е записано, че началото е белязано от желанието за осигуряване възможности за формиране на читалня, както и задоволяване на една нова културна потребност на българите, свързана с интереса към зараждащия се театрален живот. За да се покаже ползата от читалище, на 15 август 1856 г. пред шуменци бива

представен побългарен вариант на комедията „Михал Мишкоед“. Адаптацията е направена от С. Доброплодни, а за режисьор е извикан учителят в местното класно училище – чехът Йосиф Майзнер. Това представление дало повод да бъде отбелязано, че „оттогава се въведе, тъй да кажа, европейска цивилизация в Шумен и от там в други градове на България“.

Възникването на първите читалища в обстановка на сериозни икономически и обществени промени не само на Балканите, но и в цяла Европа, се възприема като своеобразен феномен. Възникването на първите читалища нагледно представя и настъпилите изменения в градските центрове, където местната интелигенция все повече започва да търси поле за изява, посредством което да се повдигне и националното самочувствие. Идеите на първите читалищни дейци бързо се разпространяват из българските земи. За сравнително кратък период от време се създават множество нови читалища. Първоначално те възникват в по-големите населени места. Едно след друго се появяват в градските центрове, след което и в по-малките селища. Като водещи в различните населени места се открояват читалищата във Видин, Русе, Сливен, Казанлък, Плевен, Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Севлиево, Панагюрище и др. Такива възникват и в Битоля, Охрид, Пирот, Враня. Това показва, че учредяването на читалищата в годините до Освобождението е свързано с бурен процес на културно и просветно израстване на българския народ и е част от борбата за национално освобождение и просперитет. В структурно отношение се запазват вижданията видими при първите три читалища – обединяване на група съмишленици, които мобилизират кръг от членове сред градските общности и излизат с призив за създаване на нова културна организация. Основно читалищни членове са представителите на учителското съсловие, както и по-будни млади българи, които междуременно успели да получат образование в някои от западните столици (Виена, Париж), Русия (Одеса, Киев, Москва) или в центъра на Османската империя - Цариград. При учредяването на читалищата се залага принципът на демократичност и възможност за свободновиждане, общуване и споделяне на мнения по различни интересувачи общността въпроси. Равноправието между хората се споделя от всички. Това особено силно личи в устава на читалището в Шумен, където бива записано, че е необходимо да се осигури свободен достъп на всички граждани, „без разлика на вяра и народност, стига да са били познати за честни и почтени хора“. Нуждата от нови знания, както и продължаването на борбата за отстояване на новобългарската просвета намират изражение в сформиранието към всяко едно читалище на зала за четене и общуване. Тук се изграждат общности обединени от желанието за получаване на нови знания.

Най-често, когато се говори за първите читалища, се посочва, че същите са доброволна институция с насока към културата. Определенията са за „изконна“, „самобитна“, „важна за българщината“, „доброволна“ и пр. организация. Важно е да се посочи, че това са характеристики, с които читалището се определя както при неговото зараждане, така и днес. Ако се потърси определение за понятието „читалище“, то наред с традиционните се срещат различни обяснения. Първите се основават на историческите събития и даденост. Счита се, че в основата на името е коренът на думата, т.е. от „чета“. Като доказателство се посочва, че тук са разкрити и първите читални. Определението е посочвано още в първите читалищни документи. Други обаче търсят обяснение в етимологията на думата, която превеждат от санскрит, което е сравнимо с определенията „отбелязване“, „разбиране“, „знание“ и от там отново към четене и търсене на познание (cit (чит) със значение чета, учител, читател, знание, разбиране). А към средата на XIX в. позоваването на старинните думи е често срещано явление. И в двата случая това води до налагане на едно определение, което по същество следва да дава информация за дейностите, които се поставят за изпълнение.

Като обща характеристика на първите читалища могат да се посочат:

- Възникването на основата на взаимния интерес;
- Равнопоставеността на всички членове на читалището, без оглед на техния социален статус;
- Възприемането на колективен стил на работа посредством включването на отделната личност в атмосфера на група единомишленици, съучастници в културния и просветен живот;
- Задоволяване на все по-нарастващите културни и познавателни потребности на населението по места;
- Място, което да изиграе ролята на обществена читалня;
- Предоставяне на образователни и културни новости от съседните страни;
- Трансфер на култура и познания от центъра към периферията, от големия град към малкия и към селото.

На тази база първите читалища изиграват историческа роля в процеса на национална консолидация и формиране на национална общност. По този начин може да се достигне до заключението, че:

- На първо място, читалища възникват на основата на взаимния интерес на определена група хора. Обединяващото между тях е не толкова социалният им статус, колкото

еднаквите виждания и мислене. Неслучайно към името „Читалище“ се прибавя и определението „Народно“.

- В отличителна черта се превръща и демонстрираният още в самото начало колективен стил на работа, включването на отделната личност в атмосфера на група единомишленици, съучастници в културния и просветен живот.
- Важен елемент се явява разбирането, че призиванието на тази институция е насочено към задоволяване на все по-нарастващите културни и познавателни потребности на населението по места.
- С появата си читалищата започват да играят съществена и в същото време специфична роля в новосформиращия се обществен живот, като поемат функциите на специално разкрито място, където всеки да може да научи културните новости от съседните страни.
- В обществен план читалищата способстват за осъществяване на трансфер на култура и познания от центъра към периферията, от големия град към малкия и към селото. По този начин те изиграват историческа роля в процеса на национална консолидация и формиране на национална общност.

Зараждането на читалищна мрежа след Освобождението

Според наличните, макар и не напълно точни данни, към края на 80-те години на XIX в. броят на изградените и развиващи дейност читалища наброява 236. Тук се включват и част от тези, които се оказват извън пределите на Княжество България. Това са българските земи, които по силата на Берлинския договор остават в пределите на Османската империя. Две от водещите обаче до този момент читалища – Букурещкото и Цариградското, напълно прекратяват своята дейност. За кратък период от време частично продължава дейността си само читалището в Браила, но скоро и то спира да функционира. Успоредно с това Българското книжовно дружество се премества в новата българска столица София. Процесът по образуване на нови читалища, но вече в рамките на самостоятелната българска държава, нараства. Сведения за тези години, както и за броя на възникналите след Освобождението читалища и техния ръст до края на XIX в. дава Ячо Хлебаров. Той посочва следното: от 1877 до 1880 г. са основани нови 12 читалища; в периода от 1881 г. до 1890 г. – още 40; от 1891 до 1900 г. – още 203 читалища.

Читалищата биват ангажирани активно с изучаването, съхраняването и обнародването на извори за българската история. Тесни връзки се изграждат с разкритото през 1892 г. Дружество за поддържане на изкуството в България. Сред неговите учредители

личат и имената на активни поддръжници на читалищното дело, като художниците Борис Михайлов, Антон Митов, Иван Мърквичка. По същото време от Народната библиотека се отделя Народният музей, към който читалищата започват да подават различни артефакти. С тях се попълват новообразуващите се колекции в три основни сбирки – старовековна, етнографска и нумизматична. Дейността се разраства. Това поражда необходимостта от устройство и на собствена материална база. Постепенно с волни пожертвования на хората по места се изграждат специални читалищни домове, в които се обособяват пространства не само за културни изяви, но и места за срещи, провеждането на публични сказки, лектории, и различни по своя характер събития. Оформят се нови зали, свързани с библиотечната и музейната дейност, които по същество са и част от техните първите функции. Предвид на уникалния им завоюван вече обществен престиж, както и в резултат от географското им разпространение читалищата открито заявяват наличието на потенциал, посредством който могат да способстват не само за задоволяване на определени културни и образователни потребности, но и за развитие на обществения живот в страната.

Традициите и дейността, създадени в читалищата още от предосвобожденските години, продължават. Известни дейци още от времето на Възраждането открито застават на страната на развитието на читалищната дейност. Това способства в съзнанието на хората да се затвърди убеждението, че те са не само важна институция, но и такава, без която българско селище не бива да съществува. В същото време тя е повече институция на гражданите, отколкото на държавата или местните власти. Читалището се утвърждава като място, където широк кръг хора свободно намират информация, общуват с различни изкуства и се занимават с тях.

Съюзната идея

Постепенно отново възниква идеята за общ обединителен център на читалищата. Техният нарастващ брой и оформящата се читалищна мрежа, повдигат въпроса за необходимостта от споделени действия помежду им. Самите дейци изказват различни предложения. В периода до Освобождението тази роля е изпълнявана Цариградското читалище. Важен катализатор се явява обстоятелството, че в средите на читалищните деятели навлизат много учени и университетски преподаватели. Именно те правят опит да се възроди идеята на Марин Дринов за това Книжовното дружество да подпомогне по най-правилния начин читалищните дейци. Подкрепа изказват и самите те. През 1900 г. председателят на Пазарджишкото читалище „Виделина“ – Годор Ив. Мумджиев се изказва за съюзяване на читалищата с оглед подобряване на тяхната дейност. През 1904 г.

сливенският общественик и читалищен деец Стефан Гидиков излиза с предложение, в което говори за „наряло време за съюзяване“. Опирайки се на положителните резултати от направеното в края на 1910 г. допитване, инициаторите за създаване на читалищен съюз насрочват учредителен конгрес. За място на неговото провеждане се избира София. Покана е отправена до всички читалища, които по официални данни към този момент наброяват около 1100. Към тях следва да се прибавят и незначителен брой сродни културно-просветни и благотворителни организации, но повечето от тях осъществяват дейността си като част от самите читалища, като някои дори се вливат в тях. Техни представители също са поканени. На 11, 12 и 13 април 1911 г. в салона на най-старото столично читалище „Славянска беседа“ се провежда дълго очакваният учредителен конгрес. Обявен е като начинание, свързано с нуждата от „изграждане на обща читалищна организация“. Специално обръщение към делегатите е прочетено от името на българския екзарх Йосиф I, който от Цариград изпраща своето послание към читалищните дейци. В него българският духовен глава припомня, че той е един от радетелите на създаването на читалищното дело.

Важна роля изиграва видния учен, общественик и читалищен деятел проф. Иван Шишманов. Той отправя призив, в който се казва: „Тоя съюз не може да не живее, расте и цъфти. Неговото бъдеще е велико. Бавно, ала здраво, той ще съсредоточи в себе си всички дружни усилия за общото развитие на целия народ. Иначе не може и да бъде... Читалищата достигнаха преди Освобождението върха на една степен, но те се отправят към една по-висока степен, като се обединяват в един съюз. И сега тепърва те ще образуват един силен, морален организъм с по-сложни задачи и цели. Сега тепърва се откриват нови перспективи, нови области за обширна дейност, за енергична пропаганда чрез словото, книгата и изкуството“. Така се учредява и Съюза на народните читалища, който съществува и активно работи и днес.

Българските интелектуалци и подкрепата им за изграждането на модерна читалищна мрежа

След Освобождението към читалищното дело съпричастни отново са почти всички български интелектуалци. Въпросът за мястото и ролята на читалищата, както и за тяхното бъдещо развитие е предмет на дискусии. Те биват провокирани и от обстоятелството, че сред най-съществените техни дейности се откроява краезнанието. Всичко това е в основата на призива, изразен през 1883 г. от Константин Иречек, за общонародно събиране на познания за българското минало. Той заявява, че „славното минало на българите“ по достоен начин ще може да бъде представено именно през читалищата, още повече, че в тях

се очертават и първите музейни сбирки в страната. Ето защо неговата препоръка е хората да събират различни „старини“, да ги дават за първоначално съхранение в читалищата и след това в специално учредените музеи.

Един от най-големите интелектуалци на България, който активно се включва в развитието на читалищната дейност от началото на ХХ в., е известният учен и политик проф. Иван Шишманов. Бивш министър на народното просвещение, а впоследствие и дипломат, проф. Шишманов е сред първостроителите на съюзното начало и развитието на съвременното читалищно дело в страната. Определя читалищата като „най-мощната културно-просветна организация в страната“, която неминуемо следва да бъде обект и на държавна протекция. С подкрепата на много свои колеги от университетските среди, сред които особено изпъква проф. Васил Златарски, той дава ценни препоръки за развитието им, които стават основополагащи и за изграждането на читалищната мрежа в национален мащаб. Неговите идеи, свързани с даване на възможност за широко общо образование, са предпоставка за културното развитие на целия български народ. Съдействие за това той открива именно в системата на читалищата, които са не само най-разпространени, но носят в себе си и стремеж към новост и открития.

Темата за читалищата често е обект на коментари в различни интелектуални кръгове. На организирани сбирки на писатели, дипломати, учени, военни, развитието на читалищната дейност е дискутирано и определяно като значим момент, насочен към изграждането на национално самосъзнание. Това особено важно се поставя на дневен ред след Балканските и Първата световна война, които оставят сериозен отпечатък не само върху психиката, но и върху гордостта и самочувствието на българина. На провеждащите се в читалищата многобройни сказки като лектори се канят най-известните българи, които с думите си целят повдигането на българския дух. Силен акцент се поставя на изучаването на миналото на отделните населени места. С тази задача се натоварват признати учени и общественици, сред които се открояват Анастас Иширков, Беньо Цонев, Стоян Ватев, Йордан Батаклиев, Йордан Захариев, Димитър Михалчев и др. От своя страна самите читалища насърчават организирането на интелектуални сбирки, клубове и кръжоци. Използвайки възможността на вече устроените читалищни домове, на сцените им тях гостуват и известни артисти, които също допринасят за културното просветление на хората. Организират се музикални и театрални представления, литературни вечери и различни други изяви. Всичко това става с активната подкрепа на интелектуалците, които поемат ръководството на народните читалища в цялата страна.

Читалищното законодателство

Появява се необходимостта от ясна организационна уредба – изработване на специализирано законодателство. Процесите обаче са стопирани от периода на войните. Обсъждането на текстове, които да залегнат в основите на закон насочен изцяло към читалищата, започва непосредствено в дните на подготовка на Четвъртия извънреден конгрес на Читалищния съюз (1920 г.). На 12 ноември 1920 г. е гласуван и приет Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки. Допълнителен стимул дава дискусиата, проведена в Софийския държавен университет в края на 1924 г. Участващите в нея представители на академичните среди, както и видни интелектуалци, всичките до един и читалищни деятели, се обединяват около виждането, че развитието на българската култура и образование преминава през укрепване дейността на народните читалища. Съществена предпоставка за това обаче е приемането на специален закон, времето за което е дошло. Тяхното мнение бива популяризирано в различни вестници и започва да печели все повече поддръжници. На 28 март 1927 г. е публикуван приетиет от XXI-то Обикновено народно събрание Закон за народните читалища. С него се отменя съществуващият до този момент Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки. Поставя се началото на напълно ново за страната законодателство, което е пряко насочено към основната културно-просветна организация на българите – народното читалище. Утвърждава се традицията, като същите се приемат за важни културно-просветни средища, разположени по цялата територия на страната. Изрично се подчертава тяхната автономност, като в правно отношение те стават самостоятелни юридически лица. Признат е принципът на самоуправление. Целите на читалищата са посочени като такива, които са свързани с обединяване на нацията и предоставяне на възможност всеки да се докосне до културата и образованието. Те следва да подпомагат училищата, като будят у гражданите интерес към четенето, да способстват за тяхното научно, нравствено и естетическо развитие. Определени са и основните функции на читалищата, които се заключават в уреждане на общодостъпна и безплатна библиотека с читалня; организиране на публични сказки, четения, както и празнични прояви; провеждане на литературно-музикални вечеринки и утра, както и на обществени забави по различни поводи; предоставяне на читалищните салони за театрални постановки, кинопрожекции и пр. Самата библиотечна дейност е изведена като приоритетна и задължителна за всяко едно читалище в страната.

Читалищното законодателство през годините се изменя. На 5 юни 1941 г. е приет нов читалищен закон, като същия влиза в сила от 17 юни с.г. В сравнение с първия закон той е с доста по рестриктивни текстове. Въвеждат се известни ограничения в автономността

на читалищата. Следват Наредбата закон от 1945 г., както и сега действащия Закон за народните читалища, който е приет през 1996 г.

Читалищата в съвременното

Разбирането за необходимостта от съществуването и дейността на читалищата се открива в историческите корени на тези национални, социални, културни, образователни и информационни организации. Сдържачи в себе си повече от век натрупан опит, те не остават само в миналото, но и отговарят на предизвикателствата на съвременния свят. Такава е оценката, изказана в обобщения доклад на група от чужди експерти, които в края на 90-те години на XX в. са поканени да направят независима оценка на културния сектор в България. В изразените мнения и направените препоръки те отбелязват, че „читалищата са поставени в центъра на едно възможно виждане за културната политика на България, тъй като те представляват всеобхватна и много демократична институционална форма, разпространена в цялата страна“. Освен това „читалищата биха могли да играят централна роля като модерни многоцелеви центрове за неформално образование по изкуствата, нещо като колеж в общността“. Тази оценка се приема като изключително важна. Тя се поставя в основата на изграждащата се национална политика за подпомагане развитието на читалищната мрежа от страна на държавата.

На национално ниво се възприети вижданията, че :

- Възприемане на читалищата като устойчива културна институция със специфична мисия за съхранение и развитие на изконните ценности на нацията;
- Запазване на традиционните дейности за предоставяне на културни и образователни услуги, както и познания за родния край;
- Развитие на художествената самодейност и изкуство;
- Насърчаване на благотворителността;
- Активна работа в подкрепа на местната общност;
- Насърчаване на социалната промяна и укрепване на гражданското общество.

В рамките на своето изграждане, съвременната читалищна мрежа притежава и поредица от институционални характеристики. Най-съществената е, че и понастоящем, въпреки наличието на значителен брой професионални културни организации, както и на много новосформирани неправителствени такива, те остават най-голямата културна институция в страната. По данни от Националния статистически институт общият брой на читалищата възлиза на 3321.

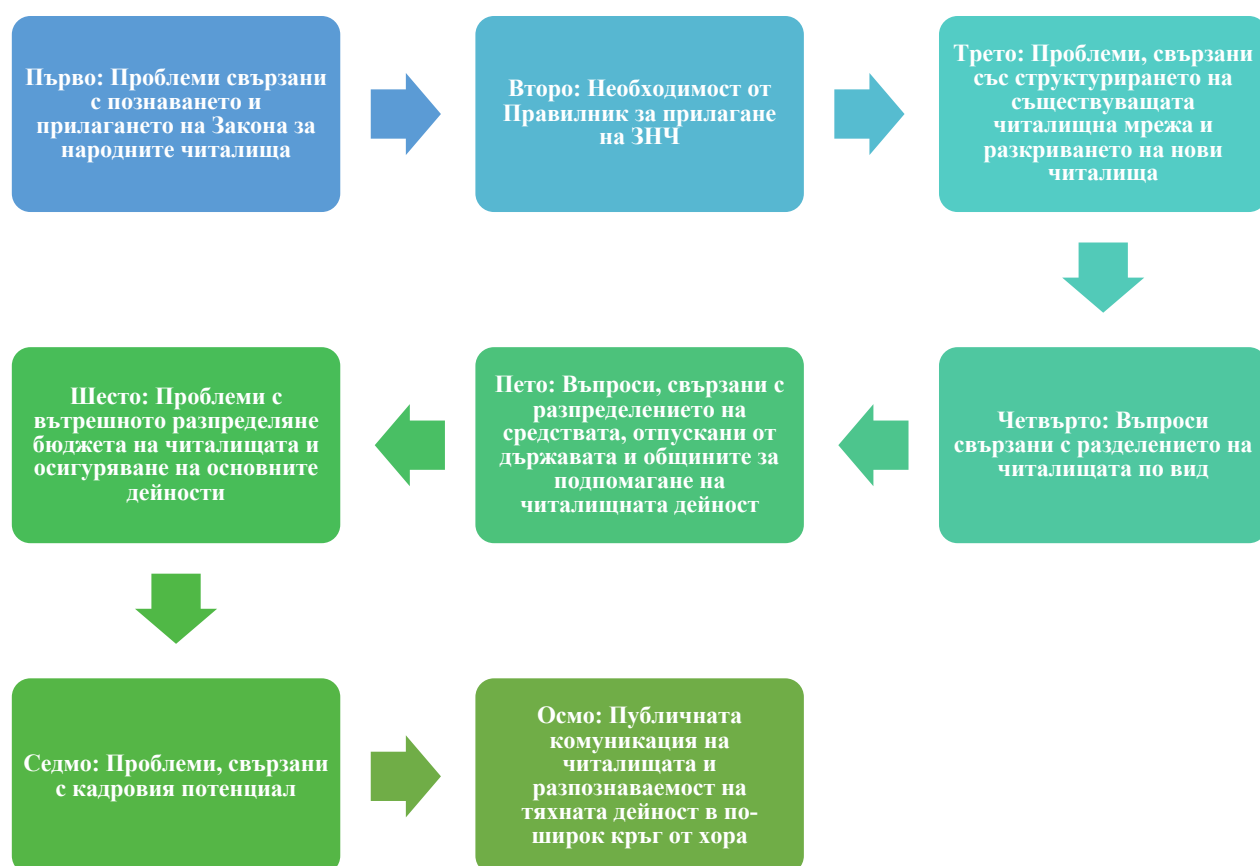
	Брой читалища			Брой членове на читалищата		
	Общо	В градовете	В селата	Общо	В градовете	В селата
Общо за страната	3 321	663	2 658	272 797	110 985	161 812

Забележка: Последните данни, публикувани от Националния статистически институт, са с актуалност към началото на 2018 г. Поради наличната методология, използвана от НСИ, актуализирането им се осъществява през определен период от време. Важно е обаче да се отбележи, че съществуват и данни, които дават малко по-голям брой – 3700 (актуалност към 2022 г.). – Те се черпят от публичния регистър на народните читалища, воден в Министерството на културата, но той дава актуални сведения за евентуално закрити или преустановили дейността си читалища в страната, поради което данните, посочени в него, не могат да бъдат считани за напълно достоверни. Ето защо, поради липсата на други официални данни, в настоящето изследване са използвани числата и показателите, публикувани от НСИ. На базата на допълнителни проучвания и проведени теренни наблюдения, оценена е тенденцията, която се бележи в тяхната промяна.

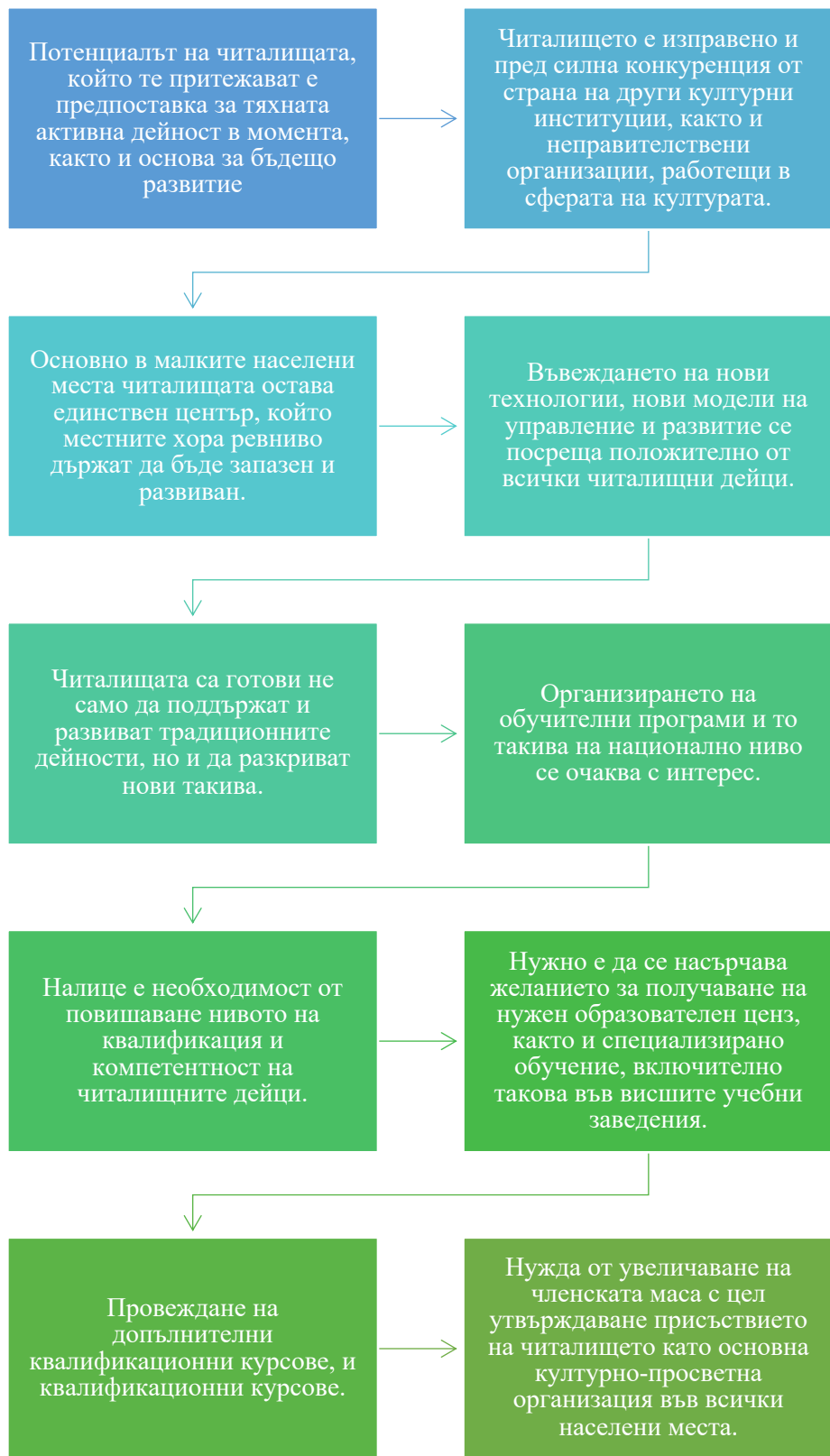
Тенденцията, проследена през последните години, показва, че средно за една година възникват около 60 нови или се възстановяват читалища, прекъснали временно своята дейност. По този начин може да се възприеме, че техният брой вече е нараснал значително. Количественият показател проследява освен общата читалищна бройка, така също и броя на членове, разкрити форми на любителско творчество, организирани и проведени културни и творчески дейности – чествания, празници, фестивали и пр. Налични са също така и данни за поддържането на музейни колекции, както и материална осигуреност.

Създаването на нови условия за развитие поставя читалищата пред редица предизвикателства. Изградената огромна мрежа, както и натрупаният през годините в нея потенциал представляват солидна основа, на която читалищата могат да се опрат и на чиято база да се развият успешно и за в бъдеще. Всичко това изисква не само нагласа, но и полагане на усилия за въвеждане на съвременни форми на обучение и реализиране на нови идеи и виждания. Разбира се, това следва да бъде синхронизирано и с традицията, без която нито едно читалище не може да съществува. Ангажиментът, който читалищата винаги са имали към местната общност, а именно – да бъдат активна гражданска организация, е свързан с усвояването на качествено нови умения и знания, адаптиране към новите условия, както и запазване на всичко, доказало през годините своята устойчивост.

Забелязват се обаче и доста проблеми, които следва да бъдат обект на специален анализ, както и да бъдат начертани мерки за тяхното преодоляване. Такива се регистрират непрекъснато. Въвеждането на нови изисквания поражда необходимостта от повишаване на капацитета и разбирането на читалищните кадри за работа в съвременните условия на развитие. Недостатъчното финансиране се оказва едно от най-сериозните предизвикателства през всичките години. Липсата на правилник, както и на адекватна към променящите се условия поднормативна база също оказва своето влияние. Практиката показва, че именно това стои в основата на създадени конфликти в някои от читалищата в страната, което за съжаление често води до задълбочаване, а не до решение. Тези проблеми предизвикват не само широк обществен дебат, но и пораждат редица казуси, част от тях водещи и до съдебни спорове. Проведените през годините поредица от проучвания за отношението и нагласите на хората в страната спрямо читалищата показват, че налице са много въпроси, които могат да бъдат идентифицирани като такива, без решаването на които положението може да бъде оценено като катастрофално. Изисква се вземането на бързи мерки за тяхното преодоляване.

Разбира се констатираните проблеми водят след себе си и конкретни предложения за тяхното преодоляване. Всички те произтичат от разбирането, че читалищата са част и от съвременната културна инфраструктура, но е нужно да се почерпи от опита, както и да се извлекат най-добрите примери за решаване на конкретни казуси през изминалите години.

Обща характеристика на съвременната читалищна мрежа:

- *Разпространение в цялата страна* – почти няма населено място, в което да няма читалище. Липсата може да се обоснове с непокриване на изискванията за разкриване на самостоятелно читалище, най-вече що се отнася до минималния изискуем брой членове.

- *Собствена материална база* – самостоятелна сграда, която притежават близо 85% от читалищата, най-често със сцена, репетиционни зали, лекционни помещения, музейна колекция, кино или видеопроежционни зали, музикален инструментариум, театрален реквизит, гардероб, системи от озвучителни и осветителни апаратури и тела, компютри и др. Малък процент читалища, предимно в селата, са разположени в обособени помещения, които са част от административна сграда, най-често кметство.

- *Наличие на самостоятелен щатен и хоноруван състав от специалисти* – музиканти, хореографи, преподаватели, диригенти и др.

- *Подсигурен финансов ресурс от държавата и общините*, предоставян под формата на ежегодна субсидия.

В резултат не само на традиционното възприемане за мисията на читалищата, но и следствие от различни фази на институционално развитие, през които те преминават, общественото отношение към тях се свежда до възприемането им като организации, които притежават следните съществени елементи:

- *Откритост и прозрачност* – регламентиране, насочване и подкрепа на дейността на читалищата;

- *Активно и споделено партньорство* – широко участие на различен тип партньори, представители на местното самоуправление и гражданското общество – на правителствени и неправителствени организации, с което се гарантира доверие и съпричастие в осъществяването на държавната политика по отношение на мястото и бъдещето на читалищната мрежа;

- *Отчетност* – ясно разграничени права и задължения, системна отчетност и публичност;

- *Ефективност* – национална политика, насочена към насърчаване на развитието на читалищата, основаваща се на ясни цели и анализи на непосредствените нужди и очакваните въздействия; създаване на условия за системен мониторинг върху тяхното присъствие, оценка на постигнатите резултати и евентуални корекции при допуснати пропуски;

- *Ефикасност* – поддържане на добро съотношение между използваните ресурси и получените резултати;

- *Устойчивост* – защитено присъствие; търсен и желан партньор.

Читалищата с поглед към бъдещето

Важен извод, който се налага е, че е нужно темата за читалищата да бъде разглеждана винаги многопластово, в контекста на историческите и съвременните процеси. Ангажираността на хората в тяхното разрешаване може да спомогне за преодоляване на поредица от на пръв поглед неразрешими задачи. Историята е доказала, че читалищата умеят и могат да се справят с тях. В съвременното от особена важност е да се обърне съществено внимание на читалищата не само като духовно средище, но и като такава, което играе важна роля за формирането на общественото съзнание и моралните ценности, създава и насочва определен информационен поток и спомага за развитието на гражданското общество. Изхождайки от тяхната същност, от предадените и отстоявани през годините традиции, както и от силното обществено присъствие в тяхната дейност, те с право могат да бъдат посочени като важен фактор за развитието на населените места, отделните региони и на страната като цяло. Именно в тях е създаден център, даващ възможност за общуване на хора от различни поколения, възраст и религия. Без ограничение в техния социален или интелектуален статус, същите обменят информация помежду си, учат се един от друг и така спомагат за решаване и на обществено значими въпроси. Това е съществена предпоставка за формирането на нов тип междуличностни отношения. Подкрепя се изграждането и реализирането на политика на национално ниво по отношение задоволяване на културно-просветните нужди на населението. Положителен в това отношение е развиващият се процес на натрупване на нови знания, опит и самочувствие сред читалищните дейци. Въпреки, че има констатирани и доста проблеми, читалищата се идентифицират като потенциални добри партньори, които с желание и възможности могат да подкрепят както отделната личност, така и местната общност в нейното развитие и търсения. За това спомага широкият кръг от дейности и възможности за участие на читалищата на различни нива. Естествен е и процесът, насочен към разширяване на сферите, в които те могат и заемат мястото на инициатори и иноватори.

Настоящата публична лекция завърши с мисълта на две видни личности от втората половина на XX в., които са оставили значима диря със своите виждания и действия.

Големият британски политик, общественик и държавен лидер – баронеса Маргарет Тачър, в разговор с български дипломат не скрива своето впечатление, което оставят българските читалища в нейното съзнание. То тя придобива по време на свое посещение в България (есента на 1971 г.), в качеството ѝ на министър (държавен секретар) на образованието и науката. Тя отбелязва: „*Според мен религията на българите е заложена в същността на техните уникални културно-просветни сдружения, наречени читалища*“.

Известният български политик и общественик Гиньо Ганев, председател на Съюза на народните читалища в периода 1996-2006 г. заявява: „*Българското читалище трябва да живее нов живот! ... Читалището е котвата на народната памет...*”.

06.06.2023 г.

проф. д-р Венцислав Велев